

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 9 (1992)

Το ανεπανάληπτο επίτευγμα

Γ.Θ. Μαυρογορδάτος

doi: [10.12681/deltiokms.125](https://doi.org/10.12681/deltiokms.125)

Copyright © 2015, Γ.Θ. Μαυρογορδάτος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μαυρογορδάτος Γ. (1992). Το ανεπανάληπτο επίτευγμα. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, 9–12.
<https://doi.org/10.12681/deltiokms.125>

ΤΟ ΑΝΕΠΙΑΝΑΛΗΠΤΟ ΕΠΙΤΕΥΓΜΑ

Ἡ ἀποκατάσταση καὶ ἀφομοίωση τῶν προσφύγων τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς ὑπῆρξε καὶ παραμένει τὸ μεγαλύτερο εἰρηνικὸ ἐπίτευγμα τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους — καί, κατ' ἐπέκταση, τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους, στὸ μέτρο πὸς ἢ ἔμπρακτῃ ἀλληλεγγύῃ μεταξὺ ὁμοεθνῶν ἀποτελεῖ τὴν ὑπέρτατῃ ἐπιβεβαίωση τῆς ἐθνικῆς ὑπόστασης. Σήμερα μάλιστα πὸς τὸ ἴδιο κράτος, μὲ διπλάσιο πληθυσμὸ καὶ πολλαπλάσιους πόρους, ἀποδεικνύεται ἀνίκανο νὰ ἀντιμετωπίσει πολὺ μικρότερα ἀνάλογα ζητήματα, ἢ διαπίστωση αὐτὴ μοιάζει περισσότερο ἐπίκαιρῃ παρὰ ποτέ.

Κανονικά, θὰ ἔπρεπε ν' ἀποτελεῖ ἕκτοτε κοινὸ τόπο τῶν ἐπετειῶν καὶ τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων. Τείνει ὅμως νὰ ξεχαστεῖ ὀλότελα, καθὼς ἡ χρονικὴ ἀπόσταση μεγαλώνει καὶ ἡ στρεβλὴ συλλογικὴ μνήμη τρέφεται ἀπὸ τοὺς μύθους τῶν «χαμένων πατρίδων» καὶ τὴν ὑπονοούμενῃ αὐταπάτῃ ὅτι ἦταν ἄλλα ἐφικτὴ ἢ ἐπιβίωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῶν περιοχῶν αὐτῶν. Στὸ μέτρο ἄλλωστε πὸς ἢ συλλογικὴ μνήμη μένει ἐγκλωβισμένη στὸ παραδοσιακὸ πλαίσιο τῶν πολεμικῶν ἀναμετρήσεων, ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβει πῶς ἡ στρατιωτικὴ ἦττα μετατράπηκε σὲ εἰρηνικὸ ἐπίτευγμα. Τὴν εἰκόνα θολώνουν ἐπίσης οἱ πικρίες γιὰ τὶς ἀπειρὲς ἀδικίες καὶ ἐλλείψεις τῆς προσφυγικῆς ἀποκατάστασης, καθὼς καὶ ἡ μεγέθυνση τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν τους συνεπειῶν. Ἡ ἀπόδοση, ἰδίως, τῆς μεταγενέστερης ἐνίσχυσης τοῦ ΚΚΕ γενικὰ στοὺς πρόσφυγες ἰσοδυναμεῖ μὲ πλήρη παραγνώριση τοῦ ἔργου τῆς ἀποκατάστασης!

Ποιά δεδομένα ὀδηγοῦν σ' αὐτὴ τὴν τόσο κατηγορηματικὴ ἀρχικὴ διαπίστωση; Τὸ πιὸ προφανὲς εἶναι τὸ ἴδιο τὸ μέγεθος τοῦ ἐγχειρήματος, στὸ ὁποῖο δὲ χρειάζεται βέβαια νὰ ἐπιμείνει κανεὶς. Τότε, ἦταν κοινότητα ἢ

1. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, ὅπως καὶ γιὰ ἄλλα πὸς θίγονται ἐδῶ, ἀναλυτικότερα στὸ βιβλίό μου *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϋ 1983.

ἐκτίμηση ὅτι ποτὲ ἄλλοτε ἓνα κράτος δὲν δέχτηκε μονομιᾶς κύμα προσφύγων ἴσο σχεδὸν μὲ τὸ ἓνα τέταρτο τοῦ πληθυσμοῦ του. Παρ' ὅλα ὅσα μεσολάβησαν ἔκτοτε, ἀκόμη καὶ ἐντελῶς πρόσφατα, ἡ ἐκτίμηση αὐτὴ διατηρεῖ τὴν ἀξία της, τουλάχιστον γιὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ δεδομένα.

Ἄν τὸ μέγεθος εἶναι πασίγνωστο, ἀγνοεῖται συνήθως ἓνα ἐξίσου σημαντικό δεδομένο: ἡ μοναδικὴ *ταχύτητα* τοῦ ἐγχειρήματος. Ὑπῆρξε ὡστόσο κρίσιμη γιὰ τὴν ἐπιτυχία του — ἀκόμη καὶ στὸ στοιχειῶδες ἐπίπεδο τῆς ἴδιας τῆς βιολογικῆς ἐπιβίωσης τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ, πού θέριζαν ἀρχικά οἱ ἐπιδημίες καὶ οἱ κακουχίες. Σὲ τρία μόλις χρόνια (1923-26) οὐσιαστικὰ πραγματοποιήθηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς προσφυγικῆς ἀποκατάστασης.

Ἄκόμη περισσότερο παραγνωρισμένη, ἀλλὰ ταυτόχρονα σαγηνευτικὴ πτυχὴ τοῦ ἐγχειρήματος εἶναι ὅτι ποτὲ ἄλλοτε στὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους δὲν ἐπιδείχθηκε τόσος ὀρθολογισμὸς, τόσος ρεαλισμὸς. Πρῶτο τέτοιο δείγμα ἀποτελεῖ ἡ ἴδια ἡ καταρχὴν ἀποδοχὴ τῆς ἰδέας τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀνταλλαγῆς πληθυσμῶν μὲ τὴν Τουρκία. Ὅσοδῆποτε ἀντιπαθῆς καὶ ἀπάνθρωπη, ὅπως ἔχει κατὰ κόρον τονιστεῖ, ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ ὄχι μόνον ἐπέτυχε τὴν ἐπιβίωση (βιολογικὴ, ἀλλὰ καὶ πολιτιστικὴ) ἐλληνικῶν πληθυσμῶν πού ἀπειλοῦνταν μὲ πλήρη ἐξόντωση, ὄχι μόνον ἐξαφάνισε μελλοντικὲς ἐστίες ἐλληνοτουρκικῶν διενέξεων, ἀλλὰ καὶ ἐξασφάλισε, χάρις στὴν ἀναχώρησι τῶν ἀνταλλαξιμῶν Τούρκων, τόσο τὴν ἐθνικὴ ὁμοιογένεια τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους ὅσο καὶ τὰ μισὰ περίπου ὕλικά μέσα (σπίτια καὶ χωράφια) γιὰ τὴν ἀγροτικὴ ἰδίως ἀποκατάσταση τῶν Ἑλλήνων προσφύγων.

Ὅποιος ἀμφιβάλλει ἀκόμη γιὰ τὸν ἀδήριτο ὀρθολογισμό τῆς ἐπιλογῆς ἐκείνης, δὲν ἔχει παρὰ νὰ ἀναλογιστεῖ τίς συνέπειες πού εἶχαν μέχρι σήμερα — καὶ θὰ συνεχίσουν νὰ ἔχουν — οἱ μοιραῖες ἐξαιρέσεις ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς ἀνταλλαγῆς: παραμονὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῶν Ἑλλήνων στὴν Πόλη (ὅπως καὶ στὴν Ἱμβρο καὶ Τένεδο), μὲ ἀντιστάθμισμα τὴν παραμονὴ τῶν Τούρκων στὴ Δυτικὴ Θράκη. Ἐπρόκειτο ἐξαρχῆς γιὰ ἐπιφανειακὴ μόνον ἰσορροπία, πού ἔχει πρὸ πολλοῦ ἀνατραπεῖ ἀμετάκλητα. Ἡ διάρρηξι τοῦ γενικοῦ ὀρθολογισμοῦ στὶς εἰδικὲς αὐτὲς περιπτώσεις οὐσιαστικὰ ὑπνόμεισε τὰ συνολικά του ὄφελι, χωρὶς βέβαια νὰ ὑπηρετήσῃ τὰ μακροπρόθεσμα συμφέροντα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως νομίστηκε τότε.

Στὴ συνέχεια τὸ ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) ὑπῆρξε μνημεῖο ὀρθολογικῆς μεθόδευσης, μέχρι τὴν τελευταία του λεπτομέρεια. Ἐγιναν βέβαια ἀμέτρητα λάθη, κυρίως ἐξαιτίας τῆς πίεσης τοῦ χρόνου πού δὲν ἐπέτρεπε τὴν πολυτέλεια ἄλλων ἐπιλογῶν. Κάθε ἀναβολὴ θὰ ἐσήμαινε νέες ἐκατόμβες μεταξὺ προσφύγων πού βρίσκονταν στὸ ἔσχατο ὄριο τῆς ἐπιβίωσης. Ὑπῆρξε ὡστόσο ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ἡ κατεξοχὴν ὀρθολογικὴ διάθεση ἀξιολόγησις τῶν λαθῶν καὶ διόρθωσίς τους ἢ πάντως ἀποφυγῆς τους στὸ ἐξῆς.

Τελικὴ δοκιμασία καὶ πανηγυρικὴ ἐπιβεβαίωση τοῦ ὀρθολογισμοῦ τῶν ἐπιλογῶν πού ἔγιναν ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ἡ ἐπίτευξι τῶν πολλαπλῶν —ἀν-

θρωπιστικῶν, ἔθνικῶν καὶ κοινωνικῶν— στόχων ποὺ ἐπιδιώχθηκαν, τόσο μετὴν ἀνταλλαγῆ τῶν πληθυσμῶν ὅσο καὶ μετὴν ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων. Σώθηκαν ἑκατοντάδες χιλιάδες ὑπάρξεις (ἂν ὄχι τὸ σύνολο) καὶ τοὺς δόθηκε ἡ δυνατότητα ν' ἀρχίσουν μιὰ νέα ζωὴ. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ Ἑλληνισμοῦ συγκεντρώθηκε ὀριστικὰ μέσα στὰ ἀσφαλῆ σύνορα τοῦ ἔθνικοῦ του κράτους — ἀσφαλῆ στὸ μέτρο ἀκριβῶς ποὺ ἐπιτεύχθηκε ἔθνικὴ ὁμοιογένεια. Εἰδικὰ στὴν ἑλληνικὴ Μακεδονία καὶ εἰδικότερα στὶς παραμεθόριες περιοχὲς τῆς, μόνο ὁ συστηματικὸς προσφυγικὸς ἐποικισμὸς ἐξασφάλισε τὴν ἀπόκρουση πολλαπλῶν ἀπειλῶν κατὰ τὴν περίοδο 1940-50. Τὸ ἴδιο ἄλλωστε ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ μέλλον. Ἐκτὸς τῶν κοινωνικῶν στόχους τῆς ἀποκατάστασης τῶν προσφύγων, ἀρκεῖ νὰ ἀναφερθεῖ ἐπιγραμματικὰ ὁ σπουδαιότερος: νὰ γίνουν τὸ ταχύτερο ἰδιοκτῆτες μικροαστοί, στηρίγματα τοῦ ἀστικοῦ καθεστώτος, καὶ ὄχι προλετάριοι ἀνατροπῆς του. Καὶ αὐτὸς ὁ στόχος ἐπιτεύχθηκε γιὰ τὴν κρίσιμη μάζα τῶν προσφύγων. Ὑπῆρξαν βέβαια οἱ ἐξαιρέσεις, οἱ ἀδικημένοι ἢ καὶ ὀλότελα ξεχασμένοι τῆς προσφυγικῆς ἀποκατάστασης. Δὲν ἦσαν ὡστόσο ἀρκετοὶ γιὰ μιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση, οὔτε τότε οὔτε ἀργότερα.

Ἡ τελευταία παρατήρηση παραπέμπει στὸν ἀνεπανάληπτο ὀρθολογισμὸ ποὺ χαρακτηρίζει καὶ τὴν πολιτικὴ πλευρὰ τοῦ προσφυγικοῦ ζητήματος. Ποτὲ ἄλλοτε στὴ νεοελληνικὴ ἱστορία δὲν παρατηρήθηκε τόσο πλήρης καὶ τόσο εὐλογη ἀντιστοιχία μεταξὺ κοινωνικῶν δυνάμεων καὶ πολιτικῶν κομμάτων, μεταξὺ συλλογικῶν συμφερόντων καὶ κομματικῶν ἐπιλογῶν. Μόνο χάρις στὸ Βενιζελισμὸ ἀπέκτησαν οἱ πρόσφυγες ὅσα ἀπέκτησαν: περίθαλψη, σπίτια, χωράφια, ἀποζημιώσεις, ἀλλὰ καὶ πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα Ἑλλήνων πολιτῶν. Ἀντίστοιχα, μόνο χάρις στὴν προσφυγικὴ ψήφο διατήρησε ὁ Βενιζελισμὸς τὴν ἐξουσία μέχρι τὸ 1933. Καὶ τότε ἀκόμη, ἐφάσσε ἡ διαρροὴ μερικῶν χιλιάδων προσφύγων γιὰ νὰ τὴ χάσει. Ἀντίθετα, ὁ Ἀντιβενιζελισμὸς ὑπῆρξε ἔκφραση ἐκείνων τῶν γηγενῶν ποὺ ἀρνήθηκαν τόσο τὴν ἀποκατάσταση ὅσο καὶ τὴν πολιτικὴ ἐνσωμάτωση καὶ ἰσοτιμία τῶν προσφύγων.

Ἐτσι, τὸ μέγεθος τοῦ ἐπιτεύγματος μετρίεται τελικὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἔνταση τῶν ἀντιστάσεων ποὺ συνάντησε καὶ ὑπερνίκησε. Ἀρκεῖ νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι, τουλάχιστον μέχρι τὸ 1932 (ἂν ὄχι μέχρι καὶ τὸ 1935), ἐκδηλωνόταν ἀπερίφραστα (καὶ κάποτε βίαια) ἡ βούληση ἀνατροπῆς τῆς προσφυγικῆς ἀποκατάστασης ἀπὸ τὴν πλευρὰ τόσο τῶν ὁπαδῶν ὅσο καὶ ἐγκύρων ἐκπροσώπων τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ. Ἦταν ὅμως πλέον πολὺ ἀργὰ γιὰ νὰ ἀρθοῦν τετελεσμένα γεγονότα καὶ κεκτημένα ποὺ εἶχαν ἤδη παγιωθεῖ. Γίνεται πάλι φανερὸ πόσο κρίσιμη ὑπῆρξε ἡ ἀνεπανάληπτη ταχύτητα (καὶ τραχύτητα) τοῦ ἐγχειρήματος γιὰ τὴν ἀκλόνητη ἐμπέδωση τῶν ἀποτελεσμάτων του.

Ποιὲς ἦσαν οἱ προϋποθέσεις ποὺ ἐπέτρεψαν ἕνα τέτοιο ἐπίτευγμα; Μήπως ἦσαν καὶ αὐτὲς ἐξίσου μοναδικὲς καὶ ἀνεπανάληπτες;

Τέτοια προϋπόθεση ὑπῆρξε ἀσφαλῶς τὸ ἴδιο τὸ μέγεθος τοῦ προβλήμα-

τος. Ξεπερνούσε τόσο τις κρατικές δυνατότητες, ώστε ώθησε το καθεστώς Πλαστήρα σε μία καθαυτό επαναστατική ενέργεια το Φεβρουάριο του 1923. (Και μόνο γι' αυτήν αξίζει το όνομά του ως 'Επανάσταση). Ήταν ή πιο ριζική προσβολή του θεσμού της ιδιοκτησίας στη νεοελληνική ιστορία, με άναστολή της σχετικής συνταγματικής διάταξης προκειμένου να γίνουν απαλλοτριώσεις χωρίς προηγούμενη πλήρη αποζημίωση. Αν κρίνει κανείς από τα ποσά που καταβλήθηκαν τελικά, επρόκειτο ουσιαστικά για δήμευση, όπως δεν έπαψε να καταγγέλλει ο 'Αντιβενιζελισμός. 'Ετσι, η κοινωνική επανάσταση που δεν έγινε από τους πρόσφυγες έγινε πριν από αυτούς και για χάρη τους.

Δεν υπήρξε πάντως ανεπανάληπτη μία δεύτερη προϋπόθεση: η ξένη βοήθεια, που ένσαρκώθηκε προπαντός με τη συγκρότηση της ΕΑΠ. 'Ωστόσο ποτέ άλλοτε, ούτε πριν ούτε μετά, δεν πραγματοποιήθηκε τόσο γόνιμη συνεργασία μεταξύ 'Ελλήνων και ξένων.

Τρίτη αναγκαία προϋπόθεση ήταν άναμφίβολα ο ζωντανός και εμπρακτός έθνικισμός που ένσάρκωνε ο Βενιζελισμός. Χωρίς αυτήν, είναι εξαιρετικά άμφιβολο άν θα άρκοϋσαν οι άλλες δύο. Για τους Βενιζελικούς ή Μικρασιατική Καταστροφή έσήμανε άσφαλώς το τέλος της Μεγάλης 'Ιδέας, όχι όμως και του έθνικισμού. Σ' αυτόν έδωσαν νέο περιεχόμενο, όπως μαρτυροϋν τα κείμενα αλλά και τα έργα τους, με κυριότερο άκριβώς την προσφυγική άποκατάσταση.

Μέχρι τώρα έγινε λόγος περισσότερο για την άποκατάσταση των προσφύγων παρά για την άφομοίωσή τους. Τί σημαίνει όμως «άφομοίωση» και πότε συντελείται;

'Η ίδια ή έννοια είναι άμφιλεγόμενη και ή σχετική ξένη βιβλιογραφία τεράστια. 'Αρκει ίσως έδω ένας επιγραμματικός όσο και πρακτικός όρισμός: άφομοίωση σημαίνει να μη διακρίνεται πλέον ο πρόσφυγας από τον γηγενή. 'Από την άποψη αυτή, ή άφομοίωση ολοκληρώνεται με την πολιτική πολυδιάσπαση των προσφύγων στη διάρκεια της Κατοχής και του 'Εμφυλίου που έπακολούθησε. Χωρίστηκαν τότε οι πρόσφυγες στα ίδια στρατόπεδα με τους γηγενείς και έπαψαν όριστικά ν' άποτελοϋν ένιαία κοινωνική ομάδα με ιδιαίτερη πολιτική συμπεριφορά.

Είχε όμως προηγηθεί ή άφομοίωσή τους στην έλλαδική οικονομική και κοινωνική δομή. Κι αυτό χάρη στη ραγδαία μεταμόρφωση της συντριπτικής τους πλειοψηφίας σε άντιπαραγωγικούς μικροαστούς της πόλης και του χωριού, όπως οι γηγενείς. 'Αντίτιμο άκριβώς της άφομοίωσης των προσφύγων υπήρξε ή άπουσία καταλυτικών επιπτώσεων για τη γεωργική και τη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας. Μόνο ή πιο έκτεταμένη προλεταριοποίηση και μονιμότερη περιθωριοποίηση των προσφύγων θα μπορούσε να έχει τέτοιες θετικές οικονομικές επιπτώσεις, αλλά με άπαγορευτικό κοινωνικό, πολιτικό και έθνικό κόστος. 'Ο όρθολογισμός που επικράτησε ήταν άσφαλώς υπέρτερος του οίκονομικού.